

ГЕНЕЗИС УНІВЕРСАЛЬНОГО ПРИНЦИПУ ДІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ В ПРОСТОРИ

THE GENESIS OF THE UNIVERSAL PRINCIPLE OF CRIMINAL LAW IN SPACE

Кедик В.П., к. ю. н.,
доцент кафедри кримінального права

Національний університет «Одеська юридична академія»

Універсальний принцип дії кримінального закону в просторі не є новим для кримінального права, натомість останнім часом в умовах зростання транснаціональних злочинів він отримує нове звучання, а правові основи його застосування – подальший розвиток. Крім того, зростаюча загроза тероризму не тільки на території України а й у всьому світі змушує світове співтовариство вдосконалювати правові основи боротьби з ним, зокрема шляхом розширення правових можливостей держав щодо встановлення кримінальної юрисдикції щодо осіб, причетних до скоєння відповідних злочинів. На даний час міжнародне співробітництво постійно зміцнюється, і вживаються нові заходи для забезпечення того, щоб виконавці таких злочинів притягувалися до відповідальності. Ці зусилля дали конкретні результати, завдяки чому на практиці було визнано міжнародну кримінальну юрисдикцію, а також здійснювали судове переслідування на основі універсального принципу.

Стаття присвячена аналізу встановлення універсального принципу щодо міжнародних злочинів та злочинів міжнародного характеру крізь призму виявлення та дослідження правових підстав та правової природи такої юрисдикції, а також умов правомірності її встановлення. Доктринальному рівні вона заснована на ідеї про те, що деякі злочини носять настільки серйозний характер, що вони негативно позначаються на всій міжнародній спільноті, або ідеї про те, що відповідний злочин зазнає загального засудження або утискає міжнародні інтереси, внаслідок чого держави зобов'язані порушувати кримінальні справи, проти злочинців. У цьому сенсі універсальний принцип розглядається як додатковий комплементарний механізм колективної системи кримінального правосуддя. Вона забезпечує, що держава вживатиме заходів від імені міжнародного співтовариства у разі скоєння серйозного злочину, що викликає міжнародне занепокоєння, і коли інші держави, які мають юрисдикцію, але не мають можливості чи бажання діяти, і коли міжнародні судові органи та трибунали не мають юрисдикції або практичні засоби для забезпечення судового переслідування злочинців.

Ключові слова: юрисдикція, універсальний принцип, міжнародний злочин, злочин міжнародного характеру, права людини, територія, громадянство.

The universal principle of the operation of the criminal law in space is not new for criminal law, but recently, in the context of the growth of transnational crimes, it has received a new sound, and the legal basis of its application is a further development. In addition, the growing threat of terrorism not only on the territory of Ukraine, but also throughout the world forces the international community to improve the legal foundations of combating it, in particular by expanding the legal capabilities of states to establish criminal jurisdiction over persons involved in the commission of relevant crimes. Currently, international cooperation is constantly being strengthened and new measures are being taken to ensure that the perpetrators of such crimes are brought to justice. These efforts have produced concrete results, thanks to which international criminal jurisdiction has been recognized in practice, and prosecutions have been carried out on the basis of the universal principle.

The article is devoted to the analysis of the establishment of a universal principle regarding international crimes and crimes of an international nature through the prism of identifying and researching the legal grounds and legal nature of such jurisdiction, as well as the conditions for the legality of its establishment. At the doctrinal level, it is based on the idea that some crimes are of such a serious nature that they negatively affect the entire international community, or the idea that the corresponding crime is universally condemned or oppresses international interests, as a result of which states are obliged to violate criminal affairs, against criminals. In this sense, the universal principle is considered as an additional complementary mechanism of the collective system of criminal justice. It ensures that a State will take action on behalf of the international community when a serious crime of international concern is committed, and when other States with jurisdiction are unable or unwilling to act, and when international judicial bodies and tribunals lack jurisdiction or practical means to ensure the prosecution of criminals.

Key words: jurisdiction, universal principle, international crime, crime of international character, human rights, territory, citizenship.

Універсальний принцип дії кримінального закону в просторі в сучасному звучанні розроблений наукою в період кінця XIX – початку XX ст. Сутність його полягає в тому, що «будь-яка держава може здійснювати свою юрисдикцію над будь-яким знаходяться в його межах злочинцем, незалежно від того, де і проти кого він скоїв злочин» [1, с. 23].

На початку процесу розвитку концепції універсального принципу дії кримінального закону в просторі актуальними були питання регулювання взаємовідносин між державами. Значним проміжним результатом цього процесу слід назвати прийняття в 1907 р. тринадцяти Гаазьких конвенцій, що регулювали ведення воєн, найважливішою з яких була Конвенція «Про закони і звичаї сухопутної війни». Після лих, принесених Першою світовою війною, прийшло усвідомлення необхідності не тільки введення військових дій в будь-які рамки, але і повної відмови від застосування сили при виникненні суперечок між державами. Це інституційований в ув'язненні Пакту Бріана-Келлога (1928 р.), який проголосив злочинною агресію однієї держави проти іншої (інших) держав. При цьому визначення агресії дано не було.

Саме ці два документа (Пакт Бріана-Келлога і Женевська конвенція 1929 р.), а також Гаазька конвенція 1907 р. послужили ідеологічними джерелами права при вирішенні питання про відповідальність головних військових злочинців періоду Другої світової війни. Перша в історії спроба кодифікації міжнародного кримінального права містилася в Статуті Нюрнберзького міжнародного військового трибуналу (МВТ), прийнятому влітку 1945 року на дипломатичній конференції в Лондоні.

Принцип дії кримінального закону в просторі отримав новий зміст. Якщо раніше правозастосовуючим суб'єктом була конкретна держава, що імплементувати норми міжнародного кримінального права в національну правову систему, то в разі вирішення питання про покарання вищих посадових осіб гітлерівської Німеччини право застосовував спеціальний наддержавний судовий орган – Міжнародний військовий трибунал. Підготовка і проведення процесу, постановка вироку в ході роботи МВТ, – це другий етап у розвитку універсального принципу дії кримінального закону в просторі.

Якщо до Першої світової війни основними питаннями були: а) усвідомлення злочинності агресивних воєн і декларація їх заборони (агресія – перший власне міжнародний

злочин) і б) розробка основних «складів» військових злочинів, то після Другої світової війни було вирішено питання про правозастосовуючого суб'єкта. Ним став трибунал *ad hoc* – Нюрнберзький міжнародний військовий трибунал.

У тисяча дев'ятсот сорок шість року був створений Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу (Токійській) Певні проблеми щодо функціонування міжнародних судових установ були вирішені шляхом створення Міжнародного суду ООН на підставі її Статуту. За час своєї роботи він розглянув понад 70 справ у справах між державами, в основному з приводу кордонів між ними. Спроби Сербії порушити процес проти ряду держав, які застосовували силу проти неї, в даному судовому органі закінчилися невдачею.

Паралельно з роботою Міжнародного суду ООН йшла розробка норм матеріального міжнародного кримінального права в рамках діяльності Комісії з міжнародного права при ООН. У 1954 році були підведені деякі підсумки роботи цієї комісії зі створення міжнародного кримінального кодексу, визнані незадовільними, і діяльність вчених в цьому напрямку була заморожена. До питання про міжнародний кримінальний кодекс повернулися вже в 1974 році, відновивши активну роботу Комісії з міжнародного права при ООН [12, с. 577].

Надалі процес реалізації універсального принципу дії кримінального закону в просторі розвивався за двома зазначеними напрямками: кодифікація міжнародного кримінального права з подальшою імплементацією в національній правовій системі та інституційний розвиток вищевказаного принципу.

Суб'єктами злочину в даному випадку є іноземні громадяни та особи без громадянства, що не проживають постійно на території України; застосований нормативний правовий акт – це імплементація міжнародного договору України, причому злочину можуть ставитися до міжнародного кримінального права і мати міжнародний характер; суб'єктом, який застосовує нормативний акт, є Україна; підставою застосування служить вчинення злочину поза межами України.

У світовій правовій практиці історично першою спробою реалізувати універсальний принцип дії кримінального закону в просторі в його сучасному звучанні була спроба притягнути до відповідальності німецького імператора Вільгельма II Гогенцоллерна за розв'язання Першої світової війни. Готувалися документи для проведення процесу, але він в силу ряду причин не відбувся.

У період між двома світовими війнами юридична наука узагальнила досвід і виробила механізм реалізації універсального принципу. Після Другої світової війни це вилалося в проведення двох міжнародних процесів над військовими злочинцями, які здійснили Нюрнберзький і Токійський трибунали.

Надалі кримінально-правова теорія і практика рухалися в напрямку створення і загальних, і спеціальних складів злочинів, що мають своїм об'єктом міжнародні інтереси. У процесуальному плані розвиток пішов по лінії створення наднаціональних судових органів.

У 1993 році при ООН було створено Міжнародний кримінальний трибунал по колишній Югославії, який оперативно і досить ефективно зреагував на кризову ситуацію в цій країні [9, с. 218].

Проте, за час своєї роботи цей орган почав розгляд справ по Уганді, Демократичній республіці Конго, Центральноафриканській Республіці. В стадії прийняття до провадження розгляд ситуації в західній провінції Судану Дарфурі.

Компетенція Міжнародного кримінального суду обмежена наступними питаннями: геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини. Питання про включення до компетенції Міжнародного кримінального суду справ по агресії не вирішене, тому що не узгоджено саме поняття.

Можливо, що розробку змісту поняття «агресія» необхідно вести одночасно з виробленням норм, які містять обставини, що виключають оцінку діянь, зовні схожих на агресію, як злочинних.

В юридичному плані відмінність у змісті реалізації універсального принципу в сучасних умовах від початкового полягають у тому, що суб'єктом правозастосовчої практики є не конкретна держава, а наддержавний судовий орган, який створюється або *ad hoc* – Міжнародний кримінальний трибунал по колишній Югославії і Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді, або діє на постійній основі – Міжнародний кримінальний суд на підставі Римського Статуту [14].

Для сучасної ситуації також характерна наявність досконалого матеріального кримінального права.

Тому в кримінальних процесах не варто проблеми застосування кримінального права *post factum*. Така ситуація має своїм результатом значний ефект загальної превенції по відношенню до більшості міжнародно визнаним злочинів проти миру і безпеки людства.

Подальші процеси глобалізації ставлять перед кримінальною наукою і практикою нові проблеми, головна з яких полягає в тому, як ефективно впливати на кримінальну ситуацію, якщо серед суб'єктів правозастосовчої практики відсутній той, який реально домінує над рештою учасників процесу. Це незважаючи на значний вплив США і НАТО в політичному і військовому сенсі.

У політичному контексті ця проблема формулюється як проблема побудови багатополярного світу. Більш конкретно проблем кілька, і серед них такі, як: ісламський фундаменталізм, сепаратизм, соціально-економічні протиріччя, антиглобалізм, і, звичайно, екологічні проблеми (глобальне потепління і виснаження природних ресурсів).

Універсальний принцип полягає в застосуванні національного кримінального закону до знаходяться на території держави іноземних громадян і приватним особам без громадянства, які вчинили за його межами злочину, які посягають відповідно до міждержавних угод на міжнародний правопорядок. Цей принцип є винятком як із загального територіального принципу дії кримінального закону в просторі, так і з принципу громадянства. Суть його полягає в тому, що особи притягаються до кримінальної відповідальності будь-якими державами за своїм національним законодавством незалежно від того, де вчинено злочин і громадянами якої держави є злочинці. Застосування універсального принципу пов'язано, перш за все, з необхідністю боротьби з міжнародними злочинцями і деякими злочинами міжнародного характеру, припинення яких є обов'язком беруть участь у відповідних конвенціях держав і кримінальна відповідальність, за які не обмежується ні територією, ні громадянством.

Ці критерії дають можливість будь-якій державі встановлювати юрисдикцію щодо осіб, кримінально противоправні діяння яких, маючи місце за його межами, не зачіпають прямо ні дана держава, ні його громадян [19, с. 95].

Проблема його дії полягає в тому, що раніше радянським кримінальним законодавством були встановлені, «вельми обмежені межі дії кримінального закону щодо злочинних діянь, вчинених за межами Союзу РСР іноземцями» [1, с. 185].

Цілісність і взаємопов'язаність сучасної цивілізації зумовили необхідність правового регулювання на універсальній основі.

Міжнародне співробітництво в галузі захисту прав і основних свобод людини почало формуватися в період Другої світової війни в рамках держав антигітлерівської коаліції як реакція на брутальне порушення прав людини нацистською Німеччиною. У прийнятому в 1945 р. Статуті ООН вперше в історії був зафіксований обов'язок співпраці у сфері прав людини на багатосторонній договірній основі [15].

Універсальний принцип дії кримінального закону в просторі впливає з міжнародно-правових зобов'язань України у сфері боротьби з міжнародною злочинністю. Цей принцип є результатом того, що «міждержавне співробітництво в області прав людини набуло універсальний характер».

У світлі сьогодення часу найчастіше права людини розглядаються як права, які притаманні кожній людині в силу того, що вона є людиною [18]. Дослідниця І. А. Шуміло вказує, «Що незважаючи на те що концепція прав людини часто сприймається як така, що відбиває якісь ідеали, до яких необхідно прагнути, або взагалі як утопічна за своєю природою, суть її полягає в тому, що права людини встановлюють той необхідний мінімум, який потрібен, щоб забезпечити людині «людське» існування» [16, с. 10].

У статті 2 Загальної Декларації йдеться, що кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені нею. Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядованою або як небудь обмеженою у своєму суверенітеті [7]. Україна приєдналася до більшості універсальних міжнародних правових актів, прийнятих на основі Загальної декларації прав людини.

Серед науковців універсальну теорію підтримувало чимало авторів, серед яких, Н. П. Даневський, М. Д. Сергєвський, М. С. Таганцев та інші. Професор Ф. Ф. Мартенс писав, що «кожна держава має право і зобов'язана карати завжди і всякого за вчинення нею злочин, без відношення до місця його вчинення і підданства злочинця, бо будь-яке злочин є посягання на загальний правовий порядок, що обіймає всі держави» [10, с. 117].

Універсальна теорія, без сумніву, стояла і стоїть на дуже піднесеній точці зору – універсального панування порядку і права. Однак до недавнього часу вона не мала під собою позитивного підґрунтя. Вона грішила проти основного положення міжнародного права, що не всі держави на земній кулі складаються між собою в правильному спілкуванні, і тому не можна їх зобов'язувати переслідувати будь-яке порушення права. Справедливо оцінюючи недоліки цієї теорії на початку ХХ століття, професор Ф. Ф. Мартенс зазначив: «Не у всіх навіть цивілізованих народів існують тогожні кримінальні закони, і не всі, що вважаються злочинним в одній державі, буде незаконним у всіх інших. Та й по відношенню до загально карних діянь, як вбивство, крадіжка та ін. Не для кожної держави існує обов'язок суду над злочинцем. Покладемо, особа, біжить і ховається за кордоном. Якщо злочинець буде відкритий, то може бути мова тільки про видачу його своєї держави і взагалі про надання останньому належного судового допомоги в переслідуванні винного. Тим часом, з універсальної точки зору держава повинна не тільки сприяти розкриттю злочину і його покаранню, а й виконувати обов'язки за іншого в сфері кримінального правосуддя» [10, с. 216].

Універсальна юрисдикція стала реалізовуватися Україною лише з 1906 року коли в статті 172 Уложення (в редакції 1885 р.) було внесено примітку. Відповідно до нього українські кримінальні закони стали поширюватися і на ті злочини, які скоювали іноземні піддані проти же іноземних підданих, за які винні іноземці підлягали осуду і піддавалися покаранню в Україні в силу укладених міжнародних договорів [11, с. 196].

Віродився же універсальний принцип, але вже в іншій якості – як підставу для юрисдикції за передбачені міжнародними договорами злочини, які держави-учасники зобов'язалися припиняти незалежно від місця їх вчинення і громадянства винного в Основах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1958 року [2, с. 92].

У сучасних умовах для встановлення боротьби з міжнародними злочинними та злочинами міжнародного характеру значно частіше, ніж раніше, держави укладають міжнародні конвенції, що визначають караність окремих злочинів. Підписуючи такі конвенції, кожна держава бере на себе міжнародно-правове зобов'язання видати кримінальні закони.

Щоб визначити дію універсального принципу розглянемо можливість застосування кожного з перерахованих вище умов.

Під «особою, яка вчинила злочин», кримінальний закон розуміє громадян України, осіб без громадянства та іноземних громадян. Стосовно до кримінальної відповідальності за універсальним принципом особа обов'язково має бути іноземним громадянином або апатридом, що не проживають постійно в Україні, за винятком дипломатичних представників іноземних держав та інших громадян, які користуються імунітетом.

Нюрнберзький процес затвердив принцип кримінальної відповідальності окремих фізичних осіб за міжнародні злочини. В тезі вироку записано, що «Злочини проти міжнародного права вчиняють люди, а не абстрактні суб'єкти, і лише через покарання фізичних осіб, що скоїли такі злочини, можна забезпечувати дотримання положень міжнародного права [4, с. 9].

Як зазначає В. Гірняк «вчиняючи міжнародний злочин і посягаючи на норми міжнародного права, індивід загалом виконує прерогативи держави – суб'єкта міжнародного права, і його дії кваліфікуються міжнародним правом як поведінка на міжнародній арені. Отже, для вчинення такої поведінки особа повинна володіти особливими повноваженнями, що вирізняють її з середовища загальнокримінальних злочинців. Спеціальний статус правопорушника є першою особливістю правової природи міжнародного злочину як явища міжнародного права» [6, с. 19].

Відповідальності підлягають особи, які вчинили міжнародні злочини, незалежно від того, чи беруть участь держави, громадянами, яких вони є, у відповідних конвенціях. Юридично ця норма заснована на тому, що злочинність цих дій визнана міжнародним співтовариством, і норми, спрямовані на боротьбу з ними, – імперативні норми міжнародного права.

У правовій літературі висловлена думка, що суб'єктами міжнародних злочинів можуть бути одночасно держави і фізичні особи: суб'єктами такого міжнародного злочину, як тероризм, є: виконавець – фізична особа, основний суб'єкт – держава – учасник міжнародних правовідносин.

У статті 5 проекту Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства, що називається «Відповідальність держав» говориться, що судові переслідування будь-якої особи за злочин проти миру і безпеки людства не звільняє державу від відповідальності за міжнародним правом за дію або бездіяльність, осудна цій державі [13].

Для реалізації відповідальності за універсальним принципом необхідно щоб міжнародне злочин було вчинено за межами України. У разі вчинення такого злочину в межах території України відповідальність настає на підставі територіального принципу дії кримінального закону в просторі.

В даний час під міжнародним злочинном, тобто злочин за міжнародним правом – це винне діяння, що посягає на міжнародну безпеку, світовий правопорядок та його окремі сфери, визнане в результаті узгодження волевиявлень суверенних держав протиправним, і таким, що підлягає кримінальному покаранню. Норми, які передбачають міжнародну кримінальну відповідальність за агресію, геноцид, воєнні злочини та злочини проти людяності, є універсальними й імперативними [17, с. 203, 207].

Злочини міжнародного характеру – протиправні діяння з наявністю іноземного елемента, вчинені, як правило, особою або групою осіб і порушують нормальний

розвиток міжнародних відносин або створюють загрозу цього розвитку. Вказані злочини найчастіше посягають на внутрішньодержавний, національний правопорядок. Одночасно вони зачіпають інтереси інших країн або міжнародного співтовариства, підриваючи основи співробітництва держав і інші сторони міжнародних відносин [8, с. 43].

В даний час Україна ратифікувала десятки універсальних міжнародних договорів про боротьбу зі злочинами, що представляють міжнародну небезпеку. За вказані злочини встановлюється універсальна юрисдикція незалежно від місця його вчинення та громадянства злочинця.

Права людини стають діючим правом в глобальному відношенні на «наднаціональним», наддержавним рівнем. І що, отже, права людини мають, скажімо так, універсальної юридичну силу, і тому з питань прав людини стверджується ідея універсальної юрисдикції. І головне – відповідно до пріоритетом міжнародного права кожна національна юридична система покликана будуватися відповідно до принципам і критеріям права людини.

Можливо, що в найближчі роки юрисдикція щодо злочинів міжнародного характеру зміниться. Комісія міжнародного права ООН підготувала проект Статуту міжнародного кримінального суду, який буде мати силу міжнародного договору з юрисдикцією щодо розглянутих злочинів. Такий постійно діючий суд з обов'язковою юрисдикцією покликаний істотно підвищити рівень і ефективність боротьби з міжнародною злочинністю [14].

Керуючись принципами універсальності покарання за міжнародні злочини і незастосування до них терміну давності, в національних судах засуджуються особи незалежно від дотеперішніх принципів судової юрисдикції держави, і ніщо не заважає такому суду застосувати існуюче міжнародне право, встановлюючи за вчинені міжнародні злочини конкретні санкції. Таким чином, повинен буде діяти і міжнародний кримінальний суд.

Багато вчених і практичні працівники правоохоронних органів висловлюються за його створення. Дослідник В. І. Братко вважає, «основна функція міжнародних судових установ – це вирішення міжнародних спорів, і ця функція спрямована передусім на забезпечення нормальних добросусідських відносин між державами та на підтримку миру у світі» [3, с. 367].

Однак не всі держави підтримують ідею створення такого кримінального суду, вважаючи його знаряддям втручання в свої внутрішні справи. Тому в даний час основні проблеми в цьому плані вирішують національні правоохоронні органи, які діють відповідно до сучасним правовим цінностям.

Обов'язковою умовою для притягнення до кримінальної відповідальності за універсальним принципом має

бути знаходження особи яка вчинила злочин на території України. При цьому іноземні громадяни і не проживають постійно в Україні особи без громадянства можуть як законно, так і незаконно перебувати і тимчасово проживати в межах української території. Незалежно від цього на них в повному обсязі поширюється дія українських кримінальних законів і настає відповідальність за злочини, вчинені поза межами України і передбачені міжнародними договорами України.

Іноземні громадяни та особи без громадянства які вчинили злочин за кордоном і які зазнали там покарання не можуть знову залучатися до відповідальності за законодавством України. Раніше в діючому кримінальному кодексі Української РСР і інших союзних республік було закріплено, що відповідно до державним суверенітетом країни кримінальний закон іншої держави, а тим більше вирок іноземного суду не має ніякої обов'язкової сили для радянського суду.

Говорячи про це, професор Б. В. Волженкін вказував, що в сучасних умовах це положення є неприйнятним, перш за все, тому, що воно порушує відомий з давніх часів гуманістичний принцип неприпустимості подвійного покарання за один і той же злочин [5, с. 89].

Процеси інтернаціоналізації злочинності, тобто зростання в ній питомої ваги іноземних і міжнародних елементів (вчинення злочину на території двох і більше держав, спроби злочинців сховатися від правосуддя або збути викрадене за кордоном тощо), об'єктивно зумовлюють необхідність розширення застосування української кримінального закону за межами України на підставі універсального принципу.

Висновки. Результатом дослідження стають такі висновки. По-перше, універсальний принцип, спрямований на запобігання безкарності, займає в системі принципів встановлення екстраєриториальної кримінальної юрисдикції особливе місце, зумовлене субсидіарним характером універсальної юрисдикції. По-друге, встановлення універсального принципу у тих випадках, коли зобов'язання держави здійснити судове переслідування закріплене у міжнародному звичайному чи договірному праві, є з урахуванням її субсидіарної природи саме обов'язком, а не просто правом держави таку юрисдикцію встановити. По-третє, найбільш виправданим на даний час виглядає такий підхід до визначення правової природи універсального принципу, як визнання її умовного чи обмеженого характеру, оскільки вироблення та закріплення в міжнародному праві умов встановлення універсального принципу сприяє знаходженню належного балансу відповідних інтересів міжнародного співтовариства та зниження при застосуванні універсального принципу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блум М. И. Действие советского уголовного закона в пространстве : учебное пособие. Рига : Изд-во Латв. ун-та, 1974. 262 с.
2. Бойцов А. И. Действие уголовного закона во времени и пространстве : учебное пособие. – Санкт-Петербург, СПбГУ, 1995. 257 с.
3. Братко І. В. Міжнародний суд ООН у розвитку міжнародного права. *Часопис Київського університету права*. 2016. Вип. 4. С. 365–368.
4. Верле Герхард. Принципы международного уголовного права : учебник. Одеса : ТранЛіт, 2011. 910 с.
5. Волженкин Б. В. Пояснительная записка к модельному уголовному кодексу для государств-участников Содружества независимых государств. *Известия высших учебных заведений. Сер. Правоведение*. 1996. Вип. 1 (212). С. 88–90.
6. Гринчак В. Правова природа міжнародних злочинів. *Вісник Львівського університету. Сер. Міжнародні відносини*. 2015. Вип. 37 (2). С. 17–22.
7. Загальна декларація прав людини : Декларація Організації Об'єднаних Націй від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 29.06.2022).
8. Зелінська Н. А. Міжнародні злочини і міжнародна злочинність : монографія. Одеса : Юрид. літ-ра, 2006. 568 с.
9. Каменецкий М. С. Міжнародний трибунал для колишньої Югославії. *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.*
10. Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов: в 2-х томах / ред. В. А. Томсинова. Москва : Зерцало. 2016. Т. 1. 432 с.
11. Мельников М. Г. Действие уголовного закона во времени и пространстве : дис. ... канд. юр. наук: 12.00.08 / Рязанский ин-т права и экономики. Рязань, 1999. 192 с.
12. Міжнародний суд ООН. *Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3. 792 с.*

13. Проект Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства: від 1 січ. 1995 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_710 (дата звернення: 29.06.2022).
14. Римський статут міжнародного кримінального суду: від 17 лип. 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 29.06.2022).
15. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду: від 26 чер. 1945 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 29.06.2022).
16. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини : навч. посіб. Харків, 2019. 164 с.
17. Brownlie I. *International Law*. Oxford : Oxford University Press, 2004. 489 p.
18. Donnelly J. *Universal Human Rights in Theory and Practice*. Ithaca, New York : Cornell University Press, 2003. 290 p.